

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՌԵԺԵՆ 1866 — ՔՍԱՆՆԵՐՈՐԴ ԶՈՐՐՈՐԴ՝ ՏԱՐԻ. — ԱՊՐԻԼ

ԲԱՐՁՐ ԱՍԻԱ

Քննուշքիւն երեք եղբայրց

Բարձր Ասիա կ'ըսուի Հնդկաստանի հիւսիսային կողմէս ինչուան թուրքաստանի կամ թաթարաց անապատները տարածուած երկիրը. այս վերջին ընդարձակ և ցամաք տարածութեանց և Հնդկաց բարեբոյս և գեղեցիկ դաշտաց միջոցը երկրագործութիւն կուրծքը բարձրացած է՝ ուրիշ ամեն կողմերէն աւելի. հոն են երկրիս մեծագոյն և բարձրագոյն լեռնաշխարհները և հին ժամանակներէ 'ի վեր ծանօթ էր և առակի պէս եղած էր Եւրասիոյ լեռանց բարձրութիւնն, որ բնիկ կոչմամբ Հիւնաշաշա կ'ըսուին, և մեր հին աշխարհագիրն ¹ ալ կ'ըսէ, « Եւրասիոյ լեռուն է բարձր և երկայն » քան զամենայն լեռինս », սակայն ոչ անոնց չափը և ոչ տարածութիւնը ծանօթ էր, ոչ միայն հիներուն, այլ և նոր

աշխարհագրաց ալ ինչուան ետքի տաւրիներս. երբ Անգղիացիք (որք աւելի քան զԱղեքսանդր և զԱլեքսանդր յառաջ անցան աշխարհակալութեամբ), ուղեցին ուսումնական կերպով ալ քըննել իրենց ստացած անհուն սահմանները, և չափել կրցածնուն չափ այն համբաւեալ երկնաբերձ լեռները, որ իրենց և Հնդկաց սահմաններուն ետեւ յաւիտենական սրարտպաց պէս կանգնած են. և գրեթէ անմիջապէս ընդարձակ դաշտագետնին երեսէն վեր՝ մէկէն 'ի մէկ յանկարծ թուրցած առաջաստի պէս բարձրանալով՝ ամեն տեսողի և հասկըցողի ալ վկայել կու տան այն աշխարհին Բարձր կոչմանը : Արդէն տարիներէ 'ի վեր կ'աշխատէր Անգղիոյ Հնդկային ընկերութիւնն այս գործոյս վրայ, ճարտար և հմուտ սպայից և արուեստաւորաց ձեռքով, երբ ասկէ տաւ

¹ Խորենացի :

սը տարի մը առաջ (1854) իրեն ներկայացան աւելի մեծագոյն և օգտակար աշխատութեանց անձնանուէր իրեք գերմանացի եղբարք, Շրակիկոյվայդ մականունանեալք, Բոպերդ, Ատուֆ, Հերման. որոցմէ միջինն իր մեծափափագ միանգամայն և յանդուգն հետազօտութեանցը զոհ եղաւ, Պուխարայի սահմաններուն մէջ քննութիւն ըրած աւտեն, տեղացիներէն սպանուելով. մէկը եղբարքն հիմայ կը հրատարակեն իրենց բազմաշխատ և զարմանալի քննութեանց արդիւնքը՝ մեծածախ և թանկ կագին տպագրութեամբ. իրեքն ալ հրմուտ ըլլալով թէ աշխարհագրական, թէ չափական և թէ բնական դիտութեան ամենայն մասանց, միանգամայն և պատկերհանութեան, Ժամանակիս դժուարին և յիրաւի մեծագործ բաներուն մէկը յաջողեցան կատարել. և այն համբաւեալ բարձրութեանց՝ անձամբ և փորձով վկայ եղան, այնքան բարձր տեղեր ելնելով՝ ուր ինչուան հիմայ մարդու ոտք հասած չէր:

Ասոնց քննութենէն աղէկ ճանչցուեցաւ որ Բարձր Ասիա ձևացնողը՝ չէ մէկ, այլ երեք լեռանց գրեթէ զուգահեռական շարք են, որք արևելքէն դէպ յարևմուտք կը ձգուին. ասոնց հարաւագոյնն և ի հնուց ծանօթն է՝ Հիմալայա, որ Հնդկաց բարդաւաճ և մարդաշատ դաշտ—ու—քաղաք գետնին հիւսիսային կոնակէն կը բարձրանայ, առանց իբրև յառաջաբան մը՝ ուրիշ մանր և ցած լեռներու. նոյնպէս միւս կողմէն ալ չունի այն միջնորդ լեռները, այլ իբրև պարիսպ դէպ ի երկայնքը կ'երթայ յարևմուտս. որով իր հիւսիսային կողմէն խորահովիտ մը կը ձևանայ՝ իր և երկրորդ լեռնաշարին միջոց. Այս երկրորդ լեռանց պարը կ'անուանի Գարաքորտս, և գրեթէ առջինին հաւասար է երկարութեամբ. իսկ բարձրութեամբ՝ եթէ անոր գագաթանց հաւասարներ չունի, սակայն միջին չափով ըծովուն երեսէն վեր ընդհանրապէս բարձր է քան զՀիմալայա: Այս երկու լեռնաշարից միջոցն է Թիպէդ աշխարհը: Եր-

րորդ լեռնաշարը կոչուի Քիւնլիւն (Գունկունլի), որ առջիններէն աւելի կարճ է, և Հիմալայայ պէս յանկարծ կը բարձրանայ Թուրքաստանի և միջին Ասիոյ անապատաց մէջ. իր և Գարաքորտի միջոցէ Թուրքաստանի մէկ մասն: Երեք լեռնաշարից և իրենց միջոցաց տարածութեան լայնքը կրնանք իմանալ, եթէ ըսենք թէ մէկը անդադար անընդհատ քալելով՝ քսան օր պէտք է որ կտրէ այդ լայնքը. իսկ երկայնքը՝ Յունաստանի և Սպանիոյ միջոցին երկայնութեանը կը հաւասարեցնեն մեր քննողքն:

Յայտնի է որ Հիմալայայ պէս բարձր լեռանց գագաթունքը միշտ սառնապատ պիտի ըլլան. բայց այն մշտնջենաւոր ձիւնով պատած գլուխներուն հետ կ'երևան սև և կերպ ու կերպ տեսքով սառեր, և անբացատրելի կերպարանքներ. շատ նեղ և խոռոչաւոր ձորեր, ուսկից խորովածայն հեղեղներ կ'իջնեն. բայց որ զարմանալին է՝ այնքան երկայն և մեծ լեռնաշարին վրայ՝ ընդարձակ տափարակ մը չկայ, և ոչ մեծ լիճ մը, բայց եթէ ցածագոյն լեռանց վրայ: Ասոր նման է Թիպէդ ալ, որ դեռ քիչ տարի առաջ՝ լայնարձակ լեռնատափ կամ տափարակաւոր երկիր մը կարծուէր. և հիմայ ճանչցուեցաւ որ ինքն ալ քիչ և պզտիկ տափարակներ ունի, և երկայն ու բարձր լեռնահովիտ մ'է, որուն նմանը կարծուի թէ չկայ երկրիս վրայ. իր արևելեան մասէն կ'անցնի Տիբեթի գետն և կ'երթայ Հնդկաց Պրահմադուդրա գետոյն խառնուելու. իսկ արևմտեան մասէն կ'անցնին Ինդոս և Սադէճ. երկու մասերը զատողը լեռնահովիտին քամակ մ'է 15000' բարձր, որուն մօտերը լճեր կան: Արևելեան Թիպէդի մէջ 10000' բարձրութեան վրայ է Լհաս, ուս մայրաքաղաքն Տալայի Լամային, այսինքն է Թիպէդի և ամենայն Պուտտեանց հոգևոր իշխանապետին. իսկ արևմտեան Թիպէդի մէջ որ Մեծ կամ Բարձր Թիպէդ կ'ըսուի, կայ Կաթոք գլխաւոր քաղաքաւանն. արևմտեան մասն են և Լատաք կամ Միջին Թիպէդ, ու Պալդի փոքր Թիպէդ: Թիպէդի արև-

մոտան կողմը լեռները կը ճըղճըղին , և երկայնկեկ շարք մը Պո՛ղոս կամ Պե՛լոսդ ըստած՝ դէպ ՚ի Հիմալայա կը դառնայ : — Քիւնյիւն՝ համեմատութեամբ աւելի մեծ լեռնադաշտեր և բարձրատափեր ունի . որոնք բոլոր երկրիս ալ բարձրադոյն տափերն կրնան ըսուիլ , և են Տա՛փս աւանկ 17000՝ , Պոշլլոշ 16000՝ , և այլն . ասոնք թէպէտ և ամառը կ'ազատին ձիւնէ , բայց շատ բուսաբեր ալ չեն . վրանին շատ լճեր կան , գրեթէ բոլորն ալ աղի :

Շլակիւնդվայդ եղբարք երբեմն միաբան երբեմն առանձին գրեթէ բոլոր Հնդկաստան պտըտեցան չափելով և քննելով . բայց իրենց ամենէն գլխաւոր և մեծ գործը կը սեպուի՝ լեռանց վրայ ելնելը և չափելը , և մանաւանդ Բարձր (արեւմտեան) Թիպէդի վրայ ճանապարհ հորդելը , ինչուան 17 և 18000՝ բարձրութիւն , ուր դեռ Եւրոպացի մարդ չէր դնացեր : 1275 տեղեաց դիւքերը ըստոյդ քննութեամբ նշանակեցին , որոց մեծ մասն Հիմալայայ և Թիպէդի լեռանց վրայ է . ուր և երկրիս բարձրագոյն կէտերը ծանուցին , որոցմէ 45 հատն կը գերազանցեն Ամերիկայի բարձրագոյն կէտէն , (որ է Ազոնգակուա 23004 անգղ. ոտք) , որ և երկրիս ուրիշ մասանց մէջ բարձրագոյնն է : Արեւելեան Հիմալայի մէջ է հիմայ երկրիս ծանուցեալ բարձրագոյն կէտը , Կառնախաւսի քար , 29002՝ անգղիական՝ , զոր Անգղիացիք Էվլընդ կոչեցին անուամբ քաջ սպային , որ 20 տարի (1823—1843) աշխատեցաւ Հընդկաց երկիրը չափելու , և նախ ճանչցաւ այն լեռան բարձրութիւնն ալ : Եւրոպայի բարձրագոյն և գերահռչակ Սպիտակ լեռն (Մոն-Պլան) գրեթէ ասոր կիսոյն չափ է . մեր հռչակաւոր Բարձր Մասիսն ալ պակաս է քան ասոր երրորդ մասը : Երկրորդ բարձրութեամբ լեռն է Գարաքօրումի մէջ՝ Տափսաւանկ , 28278՝ անգղ . երրորդն Քանիլնձիւն կա 28156՝ , չորրորդն Սիւնգոշ 27799՝ , և հինգերորդն Տափաւանկի 26826՝ ,

դարձեալ Հիմալայեանց մէջ : — Քիւնյիւնի լեռնաշարից մէջ ինչուան հիմայ 22000 ոտքէ բարձր լեռ չէ ճանչցուած : Աս դարուս սկիզբը (1802) Հումպոլդ գերահռչակ երկրաբանն փորձեց այն ատեն Ամերիկայի ամենէն բարձր կարծուած Չիմպորասոյ լեռան վրայ ելնել , և հասաւ մինչև ՚ի 19282՝ անգղ . բարձրութիւն . իրմէ վերջը երկու անգղիացի եղբարք Յակոբ և Ալեքսանդր ձերարտ՝ Թիպէդի մէջ ինչուան 19411՝ բարձր ելան Սթիդի լեռան վրայ . և տասը տարի վերջը 20400՝ անկէ ետեւ անգղիացի չափողքն ինչուան 21400՝ բարձր տեղ մը եռանկիւնաչափութեան նշան մը դրած էին . իսկ Շլակիւնդվայդ եղբարք յամին 1855 յ'19 օգոստ . իպիկաւին ըսուած լեռան գագաթն ելան՝ 22259՝ բարձր . ասկէց վեր տեղ մարդ ոտք կոխած չէ , ըստ մեր գիտութեան . միայն օդապարիկ գնտով աւելի բարձր ելած են , որոյ բարձրագոյն կէտը հասաւ Կլէյըր անդղիացին (5 սեպտ. 1862) ինչուան 32000՝ , որ է ըսել բարձր քան զամենայն լեռինս , ուսկից վեր գրեթէ անկարելի ալ է մարդուս դիմանալ :

Լեռանց գագաթէն աւելի զարմանալի և օգտակար են իրենց քամակաց կամ լծոց միջի անցքերն , ուսկից՝ կողմէ կողմ կամ երկրէ երկիր կ'անցնուի . յայսմ մասին ալ գերմանացի եղբարքն ինչուան 19000՝ բարձր տեղուանքէ անցեր են , և երբեմն օրերով ալ քալելով : Հիմալայա լեռանց վրայ 21 հատ անուանի լեռնանցք ճանչցեր են , 3 ՚ի Գարաքօրում և 3 ՚ի Քիւնյիւն . որոցմէ բարձրագոյնքն են ՚ի Գարաքօրում , մինչև 19000՝ . բայց Թիպէդի իպիկամին լեռնանցքն անոնցմէ ալ բարձր է , 20459՝ ըլլալով : Ալպեան լեռանց մէջ բարձրագոյն անցքն է (Վայս-Թոր) 12136՝ :

Ձրոց կողմանէ շատ առատաբուլիս են Բարձր Ասիոյ լեռինքն . բարձրագոյն աղբիւր ցուրտ ջրոյ ճանչցուած է ՚ի Թիպէդ 17650՝ , իսկ ՚ի Հիմալայա 16000՝ . իսկ ջերմուկը 52 տեղ յայտնուած են , որոցմէ ոմանք բազմաթիւ են քովէ քով : — Լիճք , ինչպէս վերը յիշեցի , Հիմալայի

վրայ քիչ և պզտիկ են. միայն ցած լե-
րանց վրայ գտուին մեծեր, որոնց գը-
խաւորն Նախնիդալ 6520', դեռ մեր
(Հայոց) երկրին Սեանայ լճէն ցած է,
և երկրորդն վուլար 'ի Բաշմիր 5126'
մեր վանայ ծովէն ցած է: Բայց թի-
պէդի մէջ՝ թէ Գարաքօրում և թէ
Քիւնլիւն լեւանց վրայ՝ կան բարձր լճեր,
ինչպէս Աքախիսն 16620', Ղօկիսկար
15693, Գօւքար 15684, և ուրիշ 12
հատ՝ 14000 ոտքէ վեր:— Բարձր Ասիոյ
մեծ ջրաբաշխն է Գարաքօրում. այս
լեռնաշարին երկու կողմէն կ'իջնեն կ'եր-
թան գետերն. ոմանք 'ի հարաւ 'ի Հընդ-
կաստան և 'ի Հնդկային ծովն, ոմանք
'ի հիւսիս՝ յանապատս Միջին Ասիոյ,
ուր կամ կը կորսուին, կամ մեծամեծ
լճաց մէջ կ'իւնկնան կամ ինչուան 'ի
ծովն Չինաց կ'երթան: Նշանաւոր բան
մ'է այս գետոց առաջ գալը, որ ոչ այն-
չափ աղբիւրներէ կը բղխեն՝ որչափ 'ի
սառամանեաց: Ապեան լեւանց վրայ
եղած սառնակոյտերուն նման շատ սա-
ռոյցք կան և 'ի լեւինս Բարձր Ասիոյ,
որոց ամենէն մեծերը ճանչցուեր են 'ի
Գարաքօրում. և գլխաւորներէն մէկն
Սանսարի լեռնանցից մօտ է, թիպէդի
լեհ քաղքէն դէպ 'ի թուրքաստանի
Շարքանտ քաղաքը տանող ճամբուն
վրայ. Պալդէի մէջ Պաղդորոյ լեռանց
վրայ սառոյց մը կայ 36 անդդիական
մղոն երկայնութեամբ և 1—2½ լայնու-
թեամբ. ուրիշ երկուք ալ քովէ քով
ըլլալով՝ ինչուան 64 մղոն երկայնու-
թիւն ունին: Ասոնց քով Եւրոպիոյ սա-
ռոյցքն շատ պզտիկ են, իսկ Ամերիկա
կամ ուրիշ կողմեր՝ բնաւ չկան: Հիմա-
լայայ վրայ սառոյցքն ինչուան 11000՝
կ'իջնան, թիպէդի մէջ 10000՝, իսկ ձեան
սահմանը, այսինքն ձիւներուն հալելու
գիծը լեռանց բարձրութեան վրայ, Հի-
մալայայ լեռանց հարաւակողմը ինչուան
16000՝ բարձրութեան կը հասնի, հիւ-
սիսակողմը 17000՝. Գարաքօրումի վը-
րայ ինչուան 19000՝. Քիւնլիւնի վրայ
15000էն վեր. ամենն ալ միջին բար-
ձրութեամբ: Կան քանի մը գետ և սը-
րածն լեռներ որ ինչուան 20000՝ բար-

ձրութեան ձիւնէ աղաւ կ'ըլլան: Ին-
չուան 5000՝ բարձր տեղումներ գրեթէ
բնաւ ձիւն չիգար, և եթէ երբեմն գայ՝
շուտով կը հալի:

Ըստ բուսաբերութեան՝ Հիմալայի
ստորոտի դաշտաց մէջ ինչուան 3000՝
բարձրութիւն ծովուն երեսէն վեր, ա-
մենէն մեծ ծառեր ալ կը բուսնին, և
տաք սիրող արմաւենիք, թզենիք և խը-
ժաբեր ծառք: Իսկ անտառային ծառք
շատ աւելի կը բարձրանան. և կան ընդ-
արձակ հին թանձր անտառք, որ ձաւն
կալ կ'ըսուին, որոց գետինն միշտ խո-
նաւ է, օդը ծանր, ջրերը տաք. ընդ
հակառակն 6—9000՝ բարձրութեան մի-
ջոց եղած անտառները՝ շատ զուարճա-
ճալի և անուշոք են. աւելի վեր՝ մեծ
ծառեր չեն գտուիր. իսկ թիպէդի մէջ
գրեթէ բուն անտառ չկայ՝ գետնին
բարձրութեան պատճառաւ. բայց աշ-
խատութեամբ և խնամքով՝ Լամայք
(քուրմք) ինչուան 16457՝ բարձր վա-
նատեղի մ'ալ ծառեր կը դարմանեն:
Գարաքօրումի և Քիւնլիւնի վրայ 14—
16000՝ բարձրութեան վրայ ալ թուռի
մը կայ Եւրասիական ըսուած, որ փոխա-
նակ վեր բարձրանալու հորիզոնաբար
կը տարածուի՝ զինքը սնուցող աղբոս
գետնին վրայ: Հիմալայայ վրայ ինչուան
11800՝ բարձրութեան ծառք կը գը-
տուին. Քիւնլիւնի հիւսիսակողմը՝ 9100՝
լնդեղէնք ալ Հիմալայայ վրայ ծառոց
սահմանը կը գտուին. իսկ թիպէդի մէջ
ինչուան 14700՝ բարձրութեան վրայ
վարուցան կ'ըլլայ: Բանջարեղէնք՝ Հի-
մալայայ վրայ ինչուան 15400՝ կը բուս-
նին. 'ի թիպէդ 16500՝. իսկ Քիւնլիւնի
վրայ 15000՝ի չեն հասնիր: Թուռք ալ
'ի Հիմալայա բանջարեղինաց հաւասար
են, 'ի թիպէդ ինչուան 17000՝ բարձրու-
թեան կը գտուին, 'ի Քիւնլիւն՝ 14000՝:
Ապառաժ լեռանց վրայ յայտնասերմն
ըսուած բուսակը կը գտուին ինչուան
'ի 19300՝ բարձրութեան իպի Կամին
լեռնանցից վրայ, և 17500՝ բարձր ճանդի
լեռնանցից վրայ. Ամերիկայի մէջ Չիմ-
պորասոյի վրայ բարձրագոյն բուսաբե-
րութեան գիծն է 15770՝:

կենդանեաց ցեղին դալով՝ Հիմալայայ վրայ ինչուան 10000՝ բարձրութեան անտառաց և քարաժայռից մէջ կ'ապրին գաղանք, վազր, ընծառիւծ, արջ, աղուէս, մեծամեծ օձեր և այլն, և դոյնդոյն թիթեռնիկք. իսկ այծեմունք, վիթք և մշկապորտ այծեամի՝ ինչուան 14000՝ բարձրութեան վրայ կը գտուին. անոնց հետ նաև գունդ գունդ վայրենի ձիոց և ցլուց և ոչխարաց, իբրև օղու մէջ կը թափառին, գետէ 'ի գետ երթալով, և խոտաբեր տեղուանք իրնտըռելով. մինչդեռ թռչունք՝ որոց համար ազատ են բարձրութեանց սահմանն՝ հաղիւ երբեք կ'երևին այն տեղուանք։ Մեր ճանապարհորդքն անգամ մը ինչուան 19000՝ բարձրութեան վրայ տեսան վայրի ձիոց (որ քիւնսկ կ'ըսուին) և վայրի ցլուց (եւք) երամակներ. որ էրսել սովորական կանաչեղինաց գծէն ալ վեր, և մշտնջենաւոր ձիւներու սահմանաց վրայ. անգամ մ'ալ բուն սառամանեաց վրայ սև ցուլ մը տեսան հեռուէն դիտակով, որ արևուն կեցեր էր տաքնալու։ — Թռչնոց ցեղէն միայն արծուիք և մեծամեծ անգեղք կը գտուին. իսկ ուրիշ թռչունք՝ քիչ կամ ոչ, վասն զի իրենց յարմար կերակրոյ միջատք ալ չեն գտուիր հոն. և որովհետև այն դատող թռչնոց կերակուրն միայն կենդանեաց մարմինքն են՝ շատ հեղ ճանապարհորդաց վրայ ալ կը յարձրկին, և կրնան վտանգել. մինչդեռ չորքոտանիք մարդ տեսածնուն պէս կը փախչին, ասոնք կը մօտենան։ Մեր ճանապարհորդքն ալ փորձեցին այս բանս. անգամ մը 20 օր անանկ տեղուանքէ անցան՝ ուսկից շատ տարիներէ վեր՝ մարդ անցած էր. և սակայն չորքոտանիք զանոնք տեսածնուն պէս աներևոյթ կ'ըլլային. ընդհակառակն հեղ մը 16-22000՝ բարձրութեան վրայ անցնելով՝ վեց օր իրենցմէ չգատուեցան երամ մը կռակաց, որք իրենց թողած կերակրոց մնացորդները կը յափշտակէին. ասոր համար մեր ուղևորքն ասանկ տեղուանք ամառատեն ալ զգեստով կը ծածկուէին, և կը ջանային ըստ կարելոյն մարդա-

կոխ տեղերէ անցնիլ։ — Այս կողմերուս կենդանեաց մէջ նշանաւոր էր տեսակ մը վայրի գեղեցիկ ոչխար, երկայն և լորած եղջիւրով, զոր յի դարուն մէջ տեսեր և նկարագրեր էր Մարգոյ-Բուլոյ վենետկեցին. հիմայ այս տեսակէն բռնաւ չտեսնուիր, միայն եղջիւրներն երբեմն կը գտուին։ — Կենդանեաց ցեղին սահմանը ինչուան 20459՝ բարձրութեան վրայ գտան մեր ուղևորքն. բայց հոն դաւածնին միայն սուզական ճճիներ էին։

Բարձր Ասիոյ երեք լեռնաշարքն մարդկան ազգաց ալ անջրպետ են։ Հիմալայի երկրին բնակիչն են Հնդիկք, շատ ու զանազան ցեղեր բաժնուած՝ որք իրարու խառնուրդ ունին. և ընդհանրապէս ամենքն ալ կրօնասէր և դիւրահաւատք են. իրենց պրահմանները (քահանայք) շատ բազմաթիւ են, նոյնպէս և ուխտաւորքն ու ճգնաւորքն։ — Թիպէդի բնակիչն Մոդուլի ցեղէ են, լեզուին ալ յատուկ, կրօնքին ալ՝ որ է Պուտհեան աղանդն։ Ասոնք ալ իրենց մէջ զանազան տոհմեր ունին, որոց վայրենագոյնն է Հոնսիաւս ըստածն 'ի Բարձրն Թիպէդ. մէկալոնք ընդհանրապէս բարեբարոյ են. աւելի խաշնարածութեամբ քան երկրագործութեամբ կ'ապրին. ունին ազնիւ բրդոտ ոչխարներ, եղջիւրներ (եւք), և մանր բայց աղէկ ձիան. գետնին բարձրութեան, աղիւթեան և անձրեաց առատութեան պատճառաւ՝ աղէկ վարուցան չըլլար. պէտք է որ Հիմալայէն գայ իրենց հարկաւոր ապրուստը, ապա թէ ոչ սովէ կը մեռնին։ — Երրորդ մասն երկրին՝ Թուրքաստան և Միջին Ասիոյ անապատն՝ Թուրքաց, Մոդուլաց և Խըրդըզաց բնակութիւն է, որոնց կրօնքն ալ առջիններէն տարբեր՝ մահմետականն է։

Ըստ քաղաքական վարչութեան՝ Հիմալայի արևմտեան մասն Անգղիացւոց իշխանութեան տակ է. հիւսիսային արևմտեան մասն և Թիպէդի արևմտեան մասն ալ՝ Գաշմիրի թագաւորին իշխանութեան տակ, որ և գրեթէ անկախ է

յԱնդրիացւոց . արեւելեան թիպէդ, Հիմալայա և թուրքաստան՝ Չինաց հպատակ են : — Ինչպէս երկիրն, այսպէս ալ իր բնակիչքն կրնան բարձր կոչուիլ ըստ բնակութեան . վասն զի մեծագոյն մասն բնակչաց՝ ծովուն երեսէն քանի մը հազար ոտք բարձր կը բնակին . Հիմալայեան մասին մէջ՝ որ ամենէն ցածն է՝ գրեթէ 1000'էն պակաս տեղ չկայ . անկէ ալ մէկ երկու հազար ոտք վեր տեղումը՝ անտառներու խոնաւութեան պատճառաւ՝ ֆնասակար են . անոր համար երկրին մարդաշատ կողմն 5—8000' բարձրութեան միջոցն է . կը գտուին ինչուան 10000' բարձր գեղեր, բայց 12000'է վեր բնակութեան տեղ չկայ հոն . շատ գեղեր ալ կան որ միայն ամառը կը բնակուին : Ընդհակառակն թիպէդի մարդաշատ կողմերն 9—11000' միջոցն է . և չկայ հոն 6000'է ցած տեղ մը . երկրիս ամենէն բարձրաբնակ աշխարհն է թիպէդ, և թերեւ բոլոր երկրագնդիս վրայ մարդու բոլոր տարին բնակելու ամենէն բարձր տեղն՝ հոն է, Հանկէ ըսուած վանքը կամ՝ քրմաբանն, 15117' բարձր, ուր 20 լամա (քուրմ) միշտ կը գտուին . ասոր գրեթէ հաւասար կան քանի մը ուրիշ վանք ալ : Եւրոպիոյ մէջ բարձրագոյն բնակարանն Ս . Բեռնարդոսի վանքն՝ ասոնց կէս բարձրութենէն քիչ մ'աւելի է, 8114' : Իսկ Ամերիկայի Անտեայց վրայ կան բարձր բարձր բնակարանք, ինչպէս Բոգոսի 13665' . Չերրոյ տէ Բասգոյ 14098', և Սանդա Պարպարա քարահատքն 14,508' : Մեր ճանապարհորդքն իպիկամին լեռանց սառույցքը քննելու ատեն՝ տասն օր (13—23 օգոստ. 1855) բնակեցան աւելի բարձր տեղ, 16650'է ինչուան 19326' . բայց ինչպէս իրենք ալ կը վկայեն՝ այսպիսի բարձրութեանց վրայ քանի մ'օրէն աւելի չիկրնար մարդ դիմանալ :

Բարձր Ասիա իր երկրին բարձրութեանն և լեռնոտ դրից համար՝ շատ բերք և ձեռագործ չիկրնար հայթհայթել : Հիմալայա չունի ընդարձակ դաշտեր մշակութեան . թիպէդին դաշտերն

ալ յարմար չեն . բայց ունի լաւ ձի, ու խար և աղ՝ որ կը պակսի 'ի Հիմալայա : Սակայն կենաց և վայելչութեան կարևոր նիւթերը առատապէս կը գրտուին քանի մը անուանի վաճառանոց տեղումնք, ուր ամեն կողմէ մարդ կու գայ . և որոց մէկն է բարձր քաղաքաւանն Կարգը՝ ինդոս գետոյն աջկողմը, 15090' . ուր միայն ամառը բնակութիւն կ'ըլլայ . իսկ վաճառահանդիսին ատեն՝ թուրքաստանի անապատէն, Չինաստանէն և Հնդկաստանէն առևտուր ընելու կու գան հոն . որոց բազմութեան համար պէտք կ'ըլլայ այն օրերը աւելի մեծ քաղաք մ'ալ կանգնել լեռան կոնակը վրաններով, զոր թիպեդացիք իրենց եպերուն սև մազովը կը հիւսեն . Հնդիկք իրենց ճերմակ վրանները կը բերեն, թիւրքմէնք իրենց թաղիքէ շինած գունաւոր վրանները : Աս է մարդկան առևտուրի կամ վաճառականութեան բարձրագոյն տեղն : — Նոյն գետոյն (ինդոսի) նոյն կողմն է և Լեհ մայրաքաղաքն Լատաքի, 11527', մեծագոյն քաղաք արևմտեան թիպէդի և ժողովարան վաճառականաց ֆաշմիրի և թուրքաստանի միջոց բնակողաց . ամառը շատ հեղ 2—3000 օտարական անպակաս են հոն : վաճառուց մեծ մասն կարավաններով կու գայ, և շատ դժարութեամբ . վասն զի պէտք է լեռնանցքներէ անցնիլ որ բարձրութենէն զատ՝ դժուարակիւս և սահուն ալ են . անոր համար անանկ տեղերէ անցնելուն առջի իրիկունը՝ անցորդք բոլոր մորթով մուշտակով կը պատին, գիշերը կրակ վառած, բեռներին ալ հովուն դէմ պատսպարան կը դիզեն, և կանուխ առտուն ճամբայ կ'ելլեն : Ճամբան գտնելը դիւրին է . վասն զի իրենցմէ առաջ անցողներն քարերով նշաններ դրած են . աւելի յայտնի նշաններն ալ ճամբուն դժարութենէն յոգնած և սատկած գըրաստուց ճերմակ ոսկորներն են : Անոնց պէս հոն բնութիւնն մեռած և լոկն կարծուի . հազիւ գիշակեր թռչուն մը այն լուծիւնը կը լուծէ . բայց կարավանին անցնելու ատեն՝ անցորդք իրենց

կենդանիները քշելու համար աղաղակով՝ արձագանգերը կը թնդացնեն. թէպէտ և ամենայն ջանքով ալ շատ հեղ չեն կրնար քանի մը գրաստ չկորսնցնել, որք սահելով և քարէ քար զարնուելով զարհուրելի և դողալի անդունդներու մէջ կը գլորին: Հազիւ իրիկուան դէմ այսպիսի լեռնանցքերէ կրնան աղատիլ և դէպ 'ի վար իջնել խորահովտաց մէջ. — ինչ մեծ ուրախութիւն: Ճամբուն մէկ մեծ դժարութիւնն ալ գետերն են, որոնց շատին վրայ կամուրջ չկայ. և հարկ կ'ըլլայ երբեմն քարեր ձգել և այնպէս անցնիլ, երբեմն ալ ձիւներու հալելով ջրերը առատացած ըլլալով՝ հարկ կ'ըլլայ օրերով սպասել անոնց եղբորը, ինչուան որ քիչ մը ցածնան: Այս կարավանաց մեծ դիւրութիւն են երկու կուզով ուղտերն, որ սովորած են Գարաքօրումի լեռնանցքերէն անցնիլ դառնալ. այս ուղտերը վարժեցնելով Հիմալայի անցքերուն վրայ ալ, և քիչ մը ճամբաները շտկելով ու քարէ իջևաններ չինելով, տեղ տեղ ալ վարուցան ընել տալով, և քանի մ'ուրիշ դժարութիւններ վերցնելով, Բարձր Ասիոյ վաճառականութիւնը շատ աւելի կը յաջողի, և Եւրոպացիք մեծ օգուտ կրնան քաղել անոր պատուական անասուններէն և գետնի հանքերէն: Այսպէս կը յուսայ Բուպերդ Շլակինդլայդ, որ Գերմանիոյ օրագրաց մէկուն մէջ համառօտ տեղեկութիւն մը գրած է ասկէ քիչ ամիս առաջ, իր և իր եղբարց բազմաշխատ ուղեորութեանց և քննութեանց վրայօք. ուսկից աւելի համառօտելով քաղուած է մեր սուած տեղեկութիւնն ալ. իսկ ընդարձակ տեղեկութիւններ գրած է և կը գրէ իր եղբօր հետ մեծամեծ և մեծագին հատորոց մէջ, որոց մէկ քանին հրատարակուած են պատկերօք և տեսարանօք. որք ոչ միայն Բարձր Ասիոյ բնական դրից և հանդամանաց վրայ կը խօսին, այլ և անոր բնակչաց և շինուածոց, հնութեանց և նորութեանց վրայ. որոց պատկերներն ալ հանած են. և ոչ միայն պատկեր, այլ

երբեմն և բնականին կամ կենդանւոյն վրայ թափօու կաղապար. երբեմն ալ թէ 'ի կենդանեաց թէ 'ի բնիկ տեղացեաց' օրինակի կամ հետաքննութեան համար՝ հետեւնին բերած են ինչուան յեւրոպա:

Բ Ի Չ Չ Ի Ո Ւ Ա

Գ Ի Բ Բ Ե Բ Բ Բ Բ Բ

Ա

Յէնէսդէլլոյի հրամանատարը դարձեալ սկսաւ ամենայն մարդասիրութիւն բանեցնել կայսերէն և կայսրուհի-թագուհիէն պաշտպանեալ Շառնէի նկատմամբ: Ոչ միայն խուցը չփոխադրեց, այլ մանաւանդ թէ Բիւլլիոյի պատնէշներն և ապաստանները վերստին կանգնել տուաւ, որոնց օգնութեանը սաստիկ կարօտ էր կէս խըլեալ և դալկահար տունկը:

Մ'որան հաջարապետին Շառնէի և բուսակին դէմ ունեցած կատաղութիւնն այնչափ հանդարտեցաւ, որ ամեն առաւօտ Լուդուիկի բերնով հարցնել կու տար թէ բան մը կ'ուզէր արդեօք, և թէ ինչ վիճակի մէջ էր Բիւլլիոյա:

Շառնէ այս պատրաստականութիւնը տեսնելով՝ գրիչ թանաք թուղթ ուզեց, որպէս զի ճոխաբար գրէ մտքին բուսաբանական հետազօտութիւնքն ու դիտողութիւնները. վասն զի Դուրինի քաղաքապետին նամակը քննութեան և յարցունիս գրաւելու իրաւունքը չէր ոչնչացնել. երկու դատաստանական խնդրակները իր կտաւէ դիւանները տարեր էին, և խոր քննութեանէ վերջը ծանուցանելով թէ Չկրցաւք այն քրիսկցոսքեանց քաղիքը գտնել, ամ